

Hüseyn Əsgərov

Vəkillər Kollegiyasının üzvü

HÜQUQİ YARDIM ALMAQ HÜQUQUNUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF TARİXİ

Hüquqi yardım almaq hüququnun formalaşmasının qədim tarixi kökləri vardır və bu hüquqi institutun formalaşması müxtəlif ölkələrdə özünəməxsus formada baş vermişdir. Bəzən hüquqi yardımın tarixinin qədim Roma hüququndan, bəzi mənbələrdə isə hətta daha qədim zamanlardan başladığı göstərilir. Hüquqi yardım almaq hüququnun nüvəsini hüquqi yardım təşkil edir. Hüquqi yardım öz formalaşma və inkişaf tarixinə malik olan hüquqi institutdur. Hüquqi yardımın tərkib elementlərinin formalaşması tarix boyu tədricən inkişaf edərək meydana çıxmışdır. Müxtəlif tarixi dövrlərdə həmin elementlər dinamik şəkildə inkişaf etmişdir, lakin bütövlükdə hüquqi yardım institutu konstitusion quruluşun meydana çıxması ilə öz müasir şəklini almışdır.

Dövlət və hüquq tarixinə həsr olunmuş tarixi sənədlərin və elmi işlərin təhlili göstərir ki, hüquqi yardım vəkillik fəaliyyəti ilə demək olar ki, paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Lakin hüquqi yardımın yalnız vəkillər tərəfindən göstərilməməsi aydın məsələdir. Buna görə də, hər iki institutun inkişafında müəyyən məqamlarda prinsiplial olmasa da, nəzərə çarpacaq fərqlər mövcuddur.

Tarixi mənbələrdən də görünür ki, dövlətçiliyin ilkin mərhələlərində artıq insanların subyektiv hüquqlarını realizə etməsi, pozulmuş hüquqlarını bərpa etməyə cəhd göstərməsi, bir sözlə öz haqqını tələb etməsi özünü büruzə verirdi. Hüquqi yardımın və hüquqi yardım almaq hüququnun formalaşmasında əsas mərhələ dövlətin yaranması, daha sonra isə məhkəmə, cinayət və mülki işlərin həyata keçirilməsi olmuşdur. Dövlət və məhkəmə sistemi ilə yanaşı, hüququn, hüquq düşüncəsinin yaranması da bu prosesə əsaslı töhfə vermişdir.

Antik Afina hüquqi yardımla bağlı bir sıra tədbirlər həyata keçirilirdi. Məsələn, Afina şəhər dövlətində hüquqazidd hərəkətlər və onların cəzalandırılması haqqında qərarların nəşr olunması, fərdlərdə qanuna və dövlətçiliyə əməl olunmasının stimullaşdırılması üzrə maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirilirdi[3, 42]. Bütün bu tədbirlər Afina demokratiyasının tərkib hissəsi idi.

Afina demokratiyasının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri o idi ki, mübahisələrin həlli, hüquq tətbiqi, hüquqi xidmətlər vətəndaş cəmiyyətinin səlahiyyətində idi. Qanunlar xalq səsverməsi ilə qəbul edilir və məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilirdi[5, 3-5]. Bu dövlətdə qanunların təfsiri ilə məşğul olan şəxslər bir növ hüquqi yardım göstərməklə qanun və qaydaları müraciət edən şəxslərə izah edirdilər.

E.ə. VII–VI əsrlərdə Afina dövlətinin hüquq sistemində cinayət prosesində təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi yox idi. Lakin e.ə. VI–V əsrlərdə bu hal aradan qalxdı və artıq cinayət işlərində məsuliyyətə cəlb edilən şəxslərin müdafiəsi ilə məşğul olan xüsusi şəxslər – *loqoqraflar* meydana çıxdı. Həmin vaxtlar Afina dövlətində ayrıca vəkillər olmasa da, insanlara hüquqi yardım üçün peşəkarlara müraciət etmək qadağan olunmamışdı[10, 131].

Loqoqraflar ödənişli əsasla fəaliyyət göstərməklə işin məhkəmədə uğurla aparılması, iş üzrə materialların toplanması, çıxış nitqinin hazırlanması və uyğun cəza növünün seçilməsi üzrə işləri həyata keçirirdilər.

həyata keçirirdilər. Loqoqraflardan fərqli olaraq, könüllü fəaliyyət göstərən və əsas funksiyası məhkəmədə müdafiə nitqi ilə çıxış etmək olan *sineqorlar* əhali arasında daha çox hörmət və qayğı ilə qarşılanırdı.

Qədim Yunanıstanda ilk əvvəllər fərdlər məhkəmə işlərində hüquqlarının müdafiəsini özləri həyata keçirirdi, sonra isə hüquqi yardım üçün digər şəxslərə müraciət edilməsi qaydası formalaşdı[9, 202]. Artıq IV əsrin ortalarında Afinada məhkəmə işlərində yardım üçün dosta edilən müraciət tendensiyası aradan qalxmış oldu.

Afinada hüquqi yardıma görə haqq ödənilməsi qaydası yox idi, heç bir şəxs başqa şəxsin hüquqlarının müdafiəsi üçün haqq ala bilməzdi. Bu səbəbdən natiqlərin hüquq müdafiə fəaliyyətində zəiflik, maraq göstərməmə meyarları formalaşdı və tədricən natiqlər bu fəaliyyətdən uzaqlaşmağa başladılar.

C.Kroust qeyd edir ki, Qədim Yunanıstanda, daha dəqiq desək Qədim Afinada hüquqşünas peşəsinin inkişafına münasibətdə sosial-siyasi vəziyyət müsbət deyildi[1, 339].

Qədim Yunanıstanda hüquqi yardım fəaliyyətinin geniş yayılmış növlərindən biri *ailə nümayəndəliyi* idi. Bu zaman məsuliyyətə cəlb edilən şəxsi məhkəmədə onun qohumları müdafiə edirdi. Ailədə ağsaqqal, böyük hesab edilən şəxs - "*parter*" məhkəmə qarşısında ailənin bütün üzvlərinin müdafiə və təmsil edirdi.

Qədim Yunanıstanda hüquqi yardımla bağlı formalaşmış qaydalar mühüm əlavə və dəyişikliklərlə daha effektiv şəkildə Qədim Romada davam etdirilmişdi.

Hüquqi yardım öz sonrakı inkişaf prosesini Qədim Romada keçmişdir. Burada hüquqi yardım göstərənlərin fəaliyyət ilk öncə adət və ənənələrlə tənzimlənsə də, daha sonralar yazılı hüquq normaları ilə tənzimlənməyə başladı.

Qədim Romada hüquqi yardımın göstərilməsi ilk növbədə din xadimlərinin, keşişlərin adı ilə bağlıdır. "*Sacerdotes publici*" adlı bu şəxslərin fəaliyyəti sonralar sakral hüququn, yəni dini hüququn formalaşmasına da gətirib çıxardı[7, 100]. Beləcə Qədim Romada hüquq biliciləri olan din xadimləri (*pontiflər*) meydana çıxdı. Pontiflər əsasən Roma vətəndaşlarını məhkəmədə müdafiə edirdi.

Qədim Romada məhkəmə işlərinin, xüsusilə də cinayət işlərinin aparılması ilə məşğul olan müdafiəçilərin özləri də üç qrupa ayrılırdı: *advocati*, *laudatores*, *patroni*. Ümumiyyətlə, "*advokat*" termini Qədim Romanın məhkəmə praktikası ilə bağlıdır. Bu termin latın dilindəki "*advocatus*" sözündən götürülmüş və məhkəmədə çəkişən tərəfin qohum və dostları mənasını verir.

Ümumiyyətlə, hüquqi yardımı peşəkarcasına həyata keçirən "*advokat*"lar, yəni vəkillər və vəkillik peşəsi ilk dəfə Qədim Romada formalaşmışdır[4, 18].

Cinayət prosesində hüquqi yardımın göstərilməsi işində *patronlar* əhəmiyyətli rol oynamışdı. Patronlar peşəkar yox, ictimai xidmət göstərirdilər, bu səbəbdən də onların fəaliyyəti ödənişsiz idi, bununla belə işin uğurlu həlli zamanı onlara müdafiə etdikləri şəxs tərəfindən hədiyyə verilirdi, hansı ki, sonralar *qonorar* adını almışdı.

Zaman keçdikcə patronatlıq institutu da tənəzzülə uğradı və nəticədə peşəkar hüquqşünaslar ədalət mühakiməsində aktiv rol oynamağa başladılar və onların fəaliyyəti qanunvericiliklə tənzimlənməyə başlandı. Beləliklə, vətəndaşların hüquq və mənafeələrini onlarla qohum və ya dostluq əlaqələrində olmayan peşəkar hüquqşünaslar həyata keçirməyə başladılar.

Qədim Romada mülki işlərə baxılması zamanı hüquqi yardım nümayəndəlik formasında həyata keçirilirdi. Nümayəndəlik institutu əsasən özünü bilavasitə müdafiə edə bilməyən şəxslərə münasibətdə həyata keçirilirdi. Məsələn: özünü bilavasitə müdafiə etmək hüququ olmayan qulu yalnız, onun sahibi müdafiə edə bilərdi. Ümumiyyətlə, qullar hüququn subyektini hesab edilmirdi. Bundan başqa, azyaşlılar və hüquqi şəxslərə hüquqi yardım göstərilməsi də nümayəndəliklə realizə olunurdu.

Hüquqi yardım göstərilməsi məqsədilə nümayəndəlik *koqnitor* və *prokuratorlar* tərəfindən həyata keçirilirdi. Koqnitoru tərəflərdən biri digər tərəfin iştirakı ilə rəsmi şəkildə təyin edirdi. Koqnitoru pretor təsdiq edirdi. Koqnitor və müştəri arasında müqavilə bağlanırdı. Prokurator isə qarşı tərəfi xəbərdar etmədən də təyin edilə bilərdi, onun səlahiyyətləri etibarnamə ilə təsdiq

olunurdu.

Qədim Romada hüquqi yardım göstərilməsi ödənişsiz idi, lakin ayrıca peşə kimi formalaşmışdı. Respublika dövründə Romada hüquqi yardım fəaliyyəti və ya vəkillik sərbəst peşə idi, bu peşəyə dair konkret tələblər yox idi. Roma respublikasının sonlarına yaxın vəkillik institutu əhəmiyyətli dərəcədə zəifləmiş oldu. Roma imperiyasının qanunvericilik mənbələrində isə artıq IV əsrdən “vəkillər təbəqəsi” anlayışının meydana gəldiyi bildirilir. Bununla da, sərbəst peşənin mütəşəkkil peşəyə çevrilməsinin uzunmüddətli prosesi başlamış oldu.

Romada imperiya hakimiyyəti dövründə hüquqi yardım göstərilməsi peşəsində ciddi dəyişikliklər baş vermişdi. İmperator Avqust hüququn inkişafını dövlətçiliyin vacib meyarı hesab edirdi. Artıq hüquq müdafiəsi fəaliyyəti imperator patentı əsasında həyata keçirilirdi. Bu addımdan sonra, natiqlərin işi zəifləməyə başladı. Artıq hüquqi yardım göstərənlər üzərində dövlət nəzarəti də meydana çıxmışdı. İmperator Klaudius vəkilliyi ayrıca bir peşə kimi qanuniləşdirdi və vəkillərə açıq şəkildə fəaliyyət göstərməyə icazə verdi. Həmçinin o, göstərilən hüquqi xidmətə görə haqqın maksimal məbləğini müəyyən etdi.

Orta əsrlərin ilk vaxtlarında, xüsusilə də XI əsrdə kilsənin təsiri, kanonik hüquq qaydaları böyük nüfuza malik idi. Bu təsir ictimai həyatın və hüququn bütün sahələrinə sirayət etmişdi[11]. Erkən orta əsrlərdə hüquqi yardım göstərilməsi ilə əsasən din xadimləri məşğul idi. Artıq XIII əsrin əvvəllərindən etibarən dövlət və kilsə tərəfindən aparılan islahatlar və edilən çoxsaylı səylər nəticəsində ümumilikdə hüquq peşəsi və onun müxtəlif sahələrinin dirçəlməsi prosesi başlamış oldu[6, 185-188].

XI-XII əsrlərdə Qərbi Avropanın feodal dövlətlərində, məsələn Fransada nümayəndələrin mülki işlərdə iştirakı genişlənməmişdi. Cinayət işlərində isə təqsirləndirilən şəxs hüquqi yardımdan məhrum idi. Tərəflər yalnız hakimlərin məsləhətləri ilə kifayətlənirdi.

XIV-XV əsrlərdə İngiltərədə “barrister” və “solisiter” anlayışları meydana çıxdı. Onların hər ikisi hüquqi yardım göstərsə də, öz funksiyalarına görə bir-birlərindən fərqlənirdilər. Belə ki, “barrister”lər məhkəmə qarşısında çıxış edirdisə, “solisiter”lər işlə əlaqədar bütün zəruri materialları toplayır, magistrat məhkəmələrində, bəzi hallarda isə hətta Kral məhkəmələrində çıxış etmək hüququna malik idilər.

Orta əsrlər dövründə hüquqi yardım institutu ilə bağlı iki xarakterik xüsusiyyət formalaşmışdı. Birincisi, artıq məhkəmələr tərəfindən hüquq müdafiəçiləri üzərində nəzarət və onların fəaliyyətini yoxlama prosesi həyata keçirilirdi. İkincisi isə ictimaiyyət arasında artıq belə bir təsəvvür formalaşmışdı ki, vəkil dövlətin təyinatı ilə ədalət mühakiməsinin maraqları naminə fəaliyyət göstərən kiçik məhkəmə məmurudur.

XVIII əsrdə Fransada hüquqi yardım fəaliyyəti ilə peşəkarcasına həm vəkillər, həm də nümayəndələr məşğul idi. Vəkillər öz müştərilərinin hüquq məsləhətçisi və hüquq müdafiəçiləri idi. Vəkillərin funksiyaları ən əhəmiyyətli məhkəmə sənədlərinin tərtib edilməsi və məhkəmədə müdafiə nitqlərinin söylənilməsindən ibarət idi.

Müdafiə və nümayəndəliyin silki və dövlət təşkilatlanmasından sonra vəkillik sərbəst peşə sahiblərinin özü idarə olunan institutu kimi meydana gəlmişdir. Vəkiliyin bu forması Fransada formalaşmışdır. Fransada 1789-cu il inqilabından sonra xüsusi vəkillik təbəqəsi ləğv edilmiş və 1790-cı il 2 sentyabr tarixli Dekretə əsasən bütün vətəndaşlara məhkəmələrdə çıxış etmək hüququ verilmişdir. Daha sonra, artıq 1803-cü ildə vəkiliyin bərpa olunmasına və I Napoleon (1769-1821) tərəfindən saxlanılmasına baxmayaraq, vəkillərin hüquqlarının məhdudlaşdırılması tendensiyası müşahidə olunmağa başlanmışdır.

XIX əsr İngiltərəsində hüquqi yardımla bağlı əhəmiyyətli bir addım atılmışdı. Belə ki, IV Vilhelmin 1836-cı il Qanunu ilə cinayət işlərində hüquqi yardımın göstərilməsi ilə bağlı bütün məhdudiyətlər aradan qaldırıldı. Barristerlər həm dövlətin, həmçinin ayrıca şəxslərin hüquqlarını müdafiə edə bilirdi, onlar müştəri ilə işin aparılması barədə şəxsən danışıq bilməzdilər. Bu işləri solisiter icra edirdi.

İngiltərədə yazılı konstitusiya olmasa da, insanların subyektiv hüquqları və azadlıqları yazılı

qanunlarda ilk dəfə məhz bu ölkədə öz əksini tapmışdır. Bu dövrdə “privacy” adlı termindən istifadə edilirdi, mənası hüquq və azadlıqların məcmusu olan bu terminə hüquqi yardım almaq hüququ da daxil idi.

XIX əsrdə ABŞ-da hüquqi yardım əsasən vəkillər tərəfindən həyata keçirilirdi. Vəkillər əsasən üç qrupa ayrılırdı: işlərin qəbulu və hazırlanması; məsləhətlərin verilməsi və məhkəmədə çıxış. 25 sentyabr 1789-cu ildə ABŞ Konstitusiyasına ilk on düzəliş edildi. Altıncı düzəliş təqsirləndirilən şəxsin öz şahidlərini məcburi çağırması və müdafiə üçün vəkilin köməyindən istifadə hüququnu müəyyən edirdi. Hüquqi yardım şəxsin tutulması zamanı daha vacib olduğundan ilk konstitusiya və qanunlarda bu hüququn əsasən şəxsin tutulması və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi ilə bağlılığı önə çəkilirdi.

XIX əsr Almaniyasında da hüquqi yardımla əsasən peşəkar vəkillər məşğul olurdu. Ölkədə hüquqi yardımın göstərilməsi 1878-ci il tarixli Qanunla tənzimlənirdi. İngiltərə, Fransa və ABŞ-dan fərqli olaraq, Almaniyada vəkillər həm işin qəbulu, həm məsləhət, həm də məhkəmədə çıxışı həyata keçirirdilər, yəni bütün bu işləri ayrıca şəxslər deyil, tək bir vəkil həyata keçirirdi.

XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq, hüquqi yardımın göstərilməsində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Belə ki, ödənişsiz hüquqi yardım göstərilməsi genişlənməyə başladı. 1820-ci illərdə ABŞ-da aztəminatlı əhaliyə hüquq cəmiyyətləri tərəfindən pulsuz hüquqi yardım göstərilməsi tendensiyası formalaşdı.

1876-cı ildə Nyu Yorkun Alman Cəmiyyəti Almaniyadan olan immiqrantların müdafiəsi məqsədilə yaradılmışdır, məhz bu qurumun fəaliyyəti ilə kasıb əhaliyə pulsuz hüquqi yardımın göstərilməsinin institusional əsası qoyuldu. Get-gedə belə qurumların sayı artmağa başladı. 1888-ci ildə Çikaqoda Etnik Mədəniyyət Cəmiyyəti Ədliyyə Bürosu təsis etdi. Bu təsisat irqindən, dilindən və mənşəyindən asılı olmayaraq bütün fiziki şəxslərə ödənişsiz hüquqi yardım göstərən ilk təşkilat idi. Artıq ABŞ-da böyük şəhərlərdə hüquq məsləhətxanaları yaranmağa başlamışdı[2].

XX əsrin əvvəllərində sənayenin və ticarətin intensiv inkişafı həmin sahələrdə çalışan fəahlələrin, işçilərin hüquqlarının müdafiəsi, xüsusilə də sağlamlıq hüququ, istehsalatda bədbəxt hadisələr, sığorta, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi, əmək haqqı kimi sosial hüquqların müdafiəsi məsələlərini daha da aktualaşdırdı. Bu məsələlər hüquqi yardımın göstərilməsini və hüquqi yardım almaq hüququnun təkmilləşdirilməsini zəruri edirdi[8, 114].

XX əsrin 50-ci illərinə qədər hüquqi yardımla bağlı belə bir tendensiya vardı ki, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar kollektiv şəkildə realizə olunmalıdır. Dövlətlər işsiz, xəstə və aztəminatlı əhəlinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə öz üzərlərinə öhdəliklər götürməyə başlamışdı.

1966-cı il Paktlarının qəbulundan sonra hüquqi yardımın göstərilməsində kardinal dəyişikliklər baş verdi. Dövlətlərin bu sənədləri ratifikasiya edərək öz daxili qanunvericiliyinə implementasiya etməsi bütün sahələrdə hüquqi yardımın göstərilməsini daha da zənginləşdirdi. Artıq hüquqi yardımın göstərilməsi dövlətin həm beynəlxalq, həm də milli öhdəliyinə çevrildi. Hüquqi yardım almaq hüququ isə konkret olaraq beynəlxalq hüquqi əsaslara malik oldu.

Beləliklə, hüquqi yardım almaq hüququnun tarixi inkişafı və müasir hüquq düşüncəsində mövqeyi ilə bağlı yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirib belə qənaətə gəlirik ki, bu hüquq institutu antik dövrdə, konkret olaraq, Qədim Romada meydana çıxmışdır. Orta əsrlərdə, Avropa ölkələrində, əsasən də İngiltərədə vəkillik institutunun meydana çıxması ilə bu institut məhkəmə praktikasında özünəməxsus yer tutmağa başlamışdır.

XIX əsrdən başlayaraq, sivil dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit olunduqdan sonra konstitusiya hüquq hesab edilməyə başladı. İnsan hüquqlarına dair Beynəlxalq Bildə əks olunduqdan sonra isə bu hüquq artıq beynəlxalq hüquqi əsaslara da malik oldu.

Müasir hüquq düşüncəsində hüquqi yardım almaq hüququ şəxsi hüquq və azadlıqlar kateqoriyasına daxil olmaqla, bir neçə əlaqəli hüququn (müdafiə hüququ, məhkəməyə müraciət etmək, ədalətli məhkəmə araşdırması və s.) realizəsində vacib meyar hesab edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı:

1. Chroust A.H. The Legal Profession in Ancient Athens, 29 Notre Dame Law Review. 1954, p. 339-390.
2. Earl Johnson JR., Justice and Reform: The Formative years of the American legal services Program. 1974, (456 p).; John A. Dooley & Alan W. Houseman, Legal Services History ch.1. Nov. 1985, Unpublished manuscript, on file with National Center on Poverty Law).
3. Federica Carugati, Gillian Hadfield, and Barry R. Weingast. Building Legal Order in Ancient Athens. urnal of Legal Analysis Advance Access, July 12, 2015 /USC CLASS Research Papers Series No. CLASS15-1 /USC Law Legal Studies Paper No. 15-1. 48 p.
4. Geoffrey C. Hazard, Jr. & Angelo Dondi, Legal Ethics: A Comparative Study, Stanford: Stanford University Press, 2004, 368 p.
5. Hunter Virginia J. 1994. Policing Athens: Social Control in the Attic Lawsuits, 420-320 B.C. Princeton University Press, Princeton. 303 p.
6. James A. Brundage. "The Rise of the Professional Jurist in the Thirteenth Century," 20 Syracuse J. Int'l L. & Com. 1994. p. 185-188.
7. Legal Profession in Ancient Republican Rome. Notre Dame Law Review. Volume 30/Issue 1. Article 5. 12-1. 1954, 97-148 p.
8. Regan F. The Transformation of Legal Aid: Comparative and Historical Studies. Oxford University Press, 1999, 305 p.
9. Robert J. Bonner. Lawyers and Litigants in Ancient Athens: The Genesis of the Legal Profession, New York: Benjamin Blom. 1927, 276 p.
10. Кучма В.В. Государство и право древнего мира: курс лекций. Волгоград, 1998. 240 с.
11. <http://www.britannica.com/topic/legal-profession>